

Earth Inheritance in Muslim Exegesis: From Sacred Territory to Global Rule of the Righteous

Reza Mollazadeh Yamchi 

Postdoctoral researcher in *Qur'an* and Hadith sciences, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran (Corresponding author: reza.mollazadehyamchi@alumni.um.ac.ir).

Meisam Shoaib 

PhD graduate in Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran (Email: m.shoaib68@gmail.com).



Original Research

Received: 9/ 6/ 2025

Revised: 8/ 8/ 2025

Accepted: 8/ 8/ 2025

published: 8/ 8/ 2025

Pages: 35-50.

Publisher:

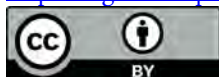
Mashhad Faculty of University of Quranic Theology and Awareness.

© 2025/Authors retain the copyright and full publishing rights.

Online ISSN: 2783-5308

Open access in web address:

<http://naghdeara.quran.ac.ir>



Cite this article: Mollazadeh Yamchi R. and Shoaib M. "Earth Inheritance in Muslim Exegesis: From Sacred Territory to Global Rule of the Righteous", *Critical Studies on the Quranic Exegesis* 6 (11), 2025, p. 35-50. <http://doi.org/10.22034/naghdeara.2025.529068.1309>.

Extended Abstract

Verse 105 of Sūra Al-Anbiyā' —“And We have already written in the Psalms, after the [previous] mention, that the earth will be inherited by My righteous servants”— presents an unbreakable divine promise regarding the ultimate rule of the righteous over the earth, and serves as a foundational principle in Quranic theology. However, despite its apparent clarity, the ambiguity surrounding the exact referents of its key terms, particularly “al-ard” (the earth) and “‘ibādī al-ṣāliḥūn” (My righteous servants), has turned this verse into one of the most debated in the history of Islamic exegesis.

This study employs qualitative content analysis with a historical-comparative approach to trace the evolution of interpretive understandings of this verse within the exegetical traditions of both Sunni and Shi‘i schools from the early classical period to contemporary times. The primary goal is to identify the dominant interpretive paradigms of each era and to analyze the conceptual mechanisms and textual-narrative factors that

facilitated the shift from narrow “territorial–eschatological” interpretations to broader visions of “global sovereignty.” Additionally, the paper investigates how the concept of *ṣalāḥ* (righteousness) evolved from an individual moral quality to a comprehensive notion of “civilizational competence.”

The conceptual analysis of the verse rests on three foundational elements: 1) Identifying the referents of “*Zabūr*” and “*Dhikr*”, which frame the divine promise. Interpretations vary between understanding them as “the Psalms of David and the Torah,” “all revealed scriptures and the Preserved Tablet,” or “books revealed after the Torah.” 2) Determining the meaning of “*al-ard*”, which has given rise to two primary paradigms: 2-1) The eschatological inheritance view sees “the earth” as referring to Paradise (supported by verses like *Al-Zumar/ 74*) and the idea that Paradise is exclusive to the righteous. 2-2) The worldly inheritance paradigm branches into more specific interpretations, such as “the Holy Land” for the Israelites, “lands of the disbelievers” for the *Umma of Muḥammad*, and ultimately, “the entire earth” in the eschatological future.

Analyzing the concept of “righteousness” (*ṣalāḥ*) as a precondition for inheritance, which has undergone a historical transformation. It moved from early definitions focused on faith and individual piety —like monotheists or inner sincerity— to a modern, multidimensional concept encompassing scientific, military, economic, and social-organizational capabilities, alongside faith.

Historical findings of the study highlight a three-stage developmental trajectory: In the first stage (early exegesis), the fundamental paradigm centered on a dual reading of “Paradise” and “Holy Land,” with the promise of inheritance viewed either as entirely eschatological or confined to a historical-geographic event (i.e., the inheritance of the Holy Land by the Israelites).

The second stage (medieval period) witnessed a systematization of views within the theological schools of both Sunni and Shi‘i traditions. Sunni exegesis tended toward a universalist reading, broadening the promise to include the global dominance of the Muslim Ummah —referencing traditions like “the earth was folded for me”. In contrast, Shi‘i exegetes, drawing on the narrations of the Imams, adopted a particularist and eschatological interpretation, culminating in the idea that the global inheritance of the earth will be realized in the universal government of *al-Mahdi*.

The third stage (modern paradigm) is marked by a rereading of the verse in light of new social and intellectual needs. Here, interpreters from both schools regard the

“inheritance of the earth” as a social law and divine causal principle —no longer just a mystical promise, but one contingent on acquiring tangible civilizational qualifications.

The final analysis reveals that the transition from limited interpretations to a global vision results from an interaction between textual elements and contextual dynamics. A key mechanism in this shift is the generalization of narrative evidence —moving from narrations confined to historical events (e.g., Israelite inheritance) to those with a global scope (e.g., hadiths on *Mahdī* or the *Umma*'s future dominion). Moreover, the tension between worldly and eschatological inheritance has opened space for comprehensive theories like that of Muḥammad Ḥusayn al-Ṭabāṭabā'ī, who frames both realms within a single divine law of rewarding the righteous, thereby resolving the apparent conflict.

Ultimately, the modern functional reinterpretation of ṣalāḥ —linked to divine laws governing civilizational rise and decline— transforms this verse from a purely theological statement into a social theory and a model for overcoming passivity and achieving civilizational merit. This study thus demonstrates that the understanding of verse 105 of Sūra Al-Anbiyā' has dynamically evolved through history, expanding from narrow scopes to a global horizon and from individual implications to civilizational significance.

Key words: Inheritance of the Land, Al-Anbiyā': 105, Comparative Exegesis, the rule of the righteous, Paradise, History of Ideas.

Bibliography

1. The Holy *Qur'ān*.
2. Ibn Kathīr, Ismā'īl ibn 'Umar, *Tafsīr al-Qur'ān al-ʿAẓīm*, Beirut, Dār al-Kutub al-ʿIlmiyah, 1419 AH [Arabic].
3. Ibn Mājah, Muḥammad ibn Yazīd, *Al-Sunan*, Edited by Shu'ayb al-Arna'ūt et al, Beirut, Dār al-Risālah al-ʿĀlamīyah, 1430 AH/2009 CE [Arabic].
4. Baḥrānī, Hāshim ibn Sulaymān, *Al-Burbān fī Tafsīr al-Qur'ān*, Qom, Mu'assasat al-Ba'thah, 1415 AH [Arabic].
5. Tustarī, Sahl ibn 'Abd Allāh, *Al-Tafsīr*, Beirut, Dār al-Kutub al-ʿIlmiyah, 1423 AH [Arabic].
6. Tha'labī, Aḥmad ibn Muḥammad, *Al-Kashf wa al-Bayān*, Beirut, Dār Iḥyā' al-Turāth al-ʿArabī, 1422 AH [Arabic].
7. Ḥuwayzī, 'Abd 'Alī ibn Jumu'ah, *Nūr al-Thaqalayn*, Qom, Ismā'īliyyān, 1415 AH [Arabic].
8. Zajjāj, Ibrāhīm ibn al-Sarī, *Ma'ānī al-Qur'ān wa I'rābuh*, Beirut, 'Ālam al-Kutub,

- 1408 AH [Arabic].
9. Şubhānī Tabrīzī, Jaʿfar, *Munyat al-Ṭālibīn*, Qom, Muʿassasat al-Imām al-Şādiq (AS), 1395 SH [Persian].
 10. Sayyid Quṭb, *Fī Zilāl al-Qurʾān*, Beirut, Dār al-Shurūq, 1425 AH [Arabic].
 11. Ṭabāṭabāʾī, Muḥammad Ḥusayn, *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qurʾān*, Beirut, al-Aʿlamī, 1390 AH [Arabic].
 12. Ṭabarsī, Faḍl ibn al-Ḥasan, *Majmaʿ al-Bayān*, Tehran, Naşir Khusraw, 1372 SH [Persian].
 13. Fakhr al-Rāzī, Muḥammad ibn ʿUmar, *Al-Tafsīr al-Kabīr*, Beirut, Dār Iḥyāʾ al-Turāth al-ʿArabī, 1420 AH [Arabic].
 14. Farraʾ, Yaḥyā ibn Ziyād, *Maʿānī al-Qurʾān*, Cairo, al-Hayʾah al-Mişrīyah al-ʿĀmmah li-l-Kitāb, 1980 CE [Arabic].
 15. Fīrūzabādī, Muḥammad ibn Yaʿqūb, *Tanwīr al-Miqbās*, Beirut, Dār al-Kutub al-ʿIlmīyah, 1418 AH [Arabic].
 16. Qummī, ʿAlī ibn Ibrāhīm, *Al-Tafsīr*, Qom, Dār al-Kitāb, 1363 SH [Persian].
 17. Māturīdī, Muḥammad ibn Muḥammad, *Taʾwīlāt Abl al-Sunnah*, Beirut, Dār al-Kutub al-ʿIlmīyah, 1426 AH [Arabic].
 18. Māwardī, ʿAlī ibn Muḥammad, *Al-Nukat wa al-ʿUyūn*, Beirut, Dār al-Kutub al-ʿIlmīyah, 1417 AH [Arabic].
 19. Mudarrisī, Muḥammad Taqī, *Min Hudā al-Qurʾān*, Tehran, Dār Muḥibbī al-Ḥusayn, 1419 AH [Persian].
 20. Marāghī, Aḥmad Muşṭafā, *Al-Tafsīr*, Beirut, Dār al-Fikr, 1423 AH [Arabic].
 21. Naḥḥās, Aḥmad ibn Muḥammad, *Irāb al-Qurʾān*, Beirut, Dār al-Kutub al-ʿIlmīyah, 1421 AH [Arabic].



تطور معنای وراثت ارض در تفاسیر

گذار از تبیین سرزمینی - اخروی به حاکمیت جهانی صالحان

رضا ملازاده یامچی ^{ID}

پژوهشگر پسادکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه فردوسی مشهد،

مشهد، ایران (نویسنده مسئول: reza.mollazadehyamchi@alumni.um.ac.ir).

میثم شعیب ^{ID}

دانش آموخته دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد،

مشهد، ایران (ایمیل: m.shoab68@gmail.com).

چکیده

آیه ۱۰۵ سوره انبیاء، وعده‌ای الهی مبنی بر وراثت زمین توسط بندگان شایسته را مطرح می‌سازد. با این حال ابهام در مصادیق کلیدواژه‌هایی چون الارض و الصالحون این آیه را به یکی از پرچالش‌ترین مباحث تفسیری بدل کرده است. این پژوهش با روش تحلیل محتوای کیفی و رویکردی تاریخی - تطبیقی، سیر تطور معنای وراثت ارض را در تفاسیر فریقین (شیعه و سنی) از ادوار متقدم تا دوره معاصر ردیابی می‌کند. هدف از این مطالعه شناخت الگوهای اصلی تفسیری و تحلیل چگونگی گذار از تبیین‌های محدود سرزمینی - اخروی به چشم‌انداز حاکمیت جهانی صالحان، و نیز شناخت تطور مفهوم صلاح از امری فردی به صلاحیتی تمدنی است. یافته‌ها نشان می‌دهد که در تفاسیر گذشتگان، معنای وراثت عمدتاً به بهشت یا سرزمین مقدس محدود بود. در دوره میانی، با واگرایی دیدگاه‌ها، این مفهوم در تفاسیر اهل سنت به وراثت امت محمد (ص) و در سنت تفسیری امامیه به دولت جهانی مهدوی نظام‌مند شد. در دوره معاصر، با هم‌گرایی قابل توجه فریقین، وراثت ارض به مثابه یک سنت اجتماعی و قانون الهی برای پیشرفت بازخوانی شده که تحقق آن منوط به کسب صلاحیت تمدنی است. در این میان، متفکران شیعه هدف از این قانون الهی را غالباً تبیین شرایط تحقق وعده نهایی دولت مهدوی دانسته‌اند. این گذار از یک سو تحت تأثیر جای‌گزینی و تعمیم ادله روایی، و از دیگر سو تحت تأثیر نیاز به ارائه الگوهایی برای پیشرفت در رویارویی با تحولات اجتماعی صورت پذیرفته است.

کلیدواژه‌ها: وراثت ارض، انبیاء/ ۱۰۵، تفسیر تطبیقی، حاکمیت صالحان، جنت، تاریخ‌نگاره‌ها.



مقاله پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۴/۳/۱۹ ش

بازنگری: ۱۴۰۴/۵/۱۵ ش

پذیرش: ۱۴۰۴/۵/۱۷ ش

نشر: ۱۴۰۴/۵/۱۷ ش

صفحه ۳۵-۵۰.

ناشر:

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم (دانشکده علوم قرآنی مشهد).
© ۲۰۲۵ / نویسندگان دارنده حق تألیف مقاله خود بدون محدودیت اند.

شاپای الکترونیکی: ۲۷۸۳-۵۳۰۸

دسترسی آزاد:

<http://naghdeara.quran.ac.ir>



چه گونه به این مقاله ارجاع دهیم؟

ملازاده یامچی، رضا و شعیب، میثم، «تطور معنای وراثت ارض در تفاسیر: گذار از تبیین سرزمینی - اخروی به حاکمیت جهانی صالحان»، پژوهشنامه نقد آراء تفسیری ۶ (۱۱)، ۱۴۰۴ ش، ص ۳۵-۵۰.

<http://doi.org/10.22034/naghdeara.2025.529068.1309>

درآمد

آیه ۱۰۵ سوره انبیاء، وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزُّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ، یکی از گزاره‌های کلیدی و تأثیرگذار قرآن کریم در باب فلسفه تاریخ و سرنوشت نهایی جهان است. این آیه با بیانی قاطع یک اصل بنیادین را پی‌ریزی می‌کند: تاریخ، عرصه‌ای رهاشده و بی‌هدف نیست؛ بل که بر سنتی الهی استوار است که فرجام آن را به حاکمیت نهایی بندگان شایسته (عبادی الصالحون) گره می‌زند. این وعده افقی امیدبخش و جهت‌دار به رویارویی انسان با جهان می‌گشاید و به نزاع حق و باطل معنایی غایت‌شناسانه می‌بخشد.

با این حال همین صراحت ظاهری یکی از مناقشات عمیق‌تر و دیرپاتر تفسیری را در تاریخ اندیشه اسلامی رقم زده است. ابهام در مصادیق دو کلیدواژه محوری، الارض و عبادی الصالحون، این آیه را از گزاره‌ای واحد به منشوری چندوجهی تبدیل کرده است که هر وجه آن بازتاب‌دهنده درکی متفاوت از نسبت دین با دنیا، آخرت، قدرت و تاریخ است. پرسش از این که مراد از الارض در آیه چیست و صالحین چه کسانی هستند در عمل به پرسش از رسالت اصلی مؤمنان در جهان بدل شده است: آیا این وراثت پاداشی اخروی در ارضِ جَنَّت است؛ آیا به یک پیروزی تاریخی - سرزمینی محدود در ارض مقدسه اشاره دارد؛ یا بشارت یک حاکمیت جهانی در آخرالزمان است که اقتضاء می‌کند مؤمنان صالح صلاحیت‌های همه‌جانبه کسب کنند؟

سیر تطور فهم این آیه داستانی خطی و ساده از جای‌گزینی تفاسیر نیست؛ بل که آینه‌ای تمام‌نما از تحول آگاهی تاریخی و دغدغه‌های تمدنی مسلمانان است. بازشناسی این تطور نشان خواهد داد که چه‌گونه کانون توجه مفسران به تدریج از تفاسیر عمدتاً اخروی به خوانش‌های دنیوی گذار کرده، و هم‌زمان مفهوم کلیدی صلاح از یک کیفیت اخلاقی - فردی به یک صلاحیت تمدنی - اجتماعی تحول یافته است. بنابراین، هدف این مطالعه نه صرفاً گزارش اقوال، که تحلیل منطق تاریخی این گذار و شناسایی سازوکارهایی است که به غالبیت یافتن و تغییر کارکرد هر یک از این الگوهای تفسیری در بسترهای تاریخی متفاوت انجامیده است.

طرح مسئله

آیه ۱۰۵ سوره انبیاء و مفهوم وراثت ارض از سده‌های نخستین اسلامی تا کنون موضوع بحث و نظر در میان مفسران و متکلمان بوده است. مرور این آثار نشان می‌دهد که نظریه‌پردازی‌ها در این باره را می‌توان در ذیل چهار الگوی تفسیری کلان دسته‌بندی کرد. یک الگو که در قدیم‌ترین تفاسیر نیز مشاهده می‌شود الگوی تفسیری اخروی است. مفسرانی که از این الگو پی‌روی می‌کنند الارض را در آیه یادشده به ارض الجنة تأویل نموده‌اند. برپایه منابع تفسیر روایی، این دیدگاه نظر شماری از صحابه و تابعین هم‌چون ابن عباس، مجاهد بن جبر و سعید

بن جبیر نیز بوده است (طبری، **جامع البیان**، ۱۷/ ۸۰؛ ابن کثیر، **تفسیر القرآن العظیم**، ۱۵/ ۳۳۷). پی‌روان این دیدگاه با استناد به آیاتی نظیر آیه ۷۴ سوره زمر و آیه ۱۱ سوره مؤمنون استدلال می‌کنند که وراثت حقیقی و بی‌نقص که شایسته صالحان است صرفاً در بهشت اُخروی مُحَقَّق می‌شود (زجاج، **معانی القرآن**، ۳/ ۴۰۷؛ نحاس، **اعراب القرآن**، ۳/ ۵۹).

الگوی دوم الگوی تاریخی - سرزمینی است که وراثت را ناظر به یک واقعه تاریخی مشخص در همین دنیا می‌داند. پی‌روان این الگو را می‌توان ذیل دو زیرشاخه دسته‌بندی کرد: الف) کسانی که با الهام از آیه ۱۳۷ سوره اعراف معتقد اند منظور از آیه یادشده وراثت الارض المقدسه توسط بنی اسرائیل است (بنگرید به: فراء، **معانی القرآن**، ۲/ ۲۱۳؛ ماوردی، **النکت و العیون**، ۳/ ۴۷۴)؛ ب) کسانی که با استناد به حدیث مشهور «رُؤِیت لَیَ الارضُ...» (برای متن آن، بنگرید به: ادامه مقاله) معتقد اند که مراد از آیه یادشده وراثت سرزمین‌های کفار توسط امت محمد (ص) است (ثعلبی، **الکشف و البیان**، ۶/ ۳۱۳؛ ماتریدی، **تأویلات أهل السنه**، ۷/ ۳۸۲). این دیدگاه در بستر تاریخی فتوحات اسلامی به دیدگاه رایج در میان بسیاری از مفسران اهل سنت تبدیل شد.

الگوی سوم الگوی تفسیر جهانی-مهدوی آیه است. این الگو گفتمان مسلط در مکتب تفسیری امامیه به‌شمار می‌رود. بر پایه دیدگان صاحبان این نگرش، مراد از **الارض** در آیه یادشده سراسر زمین مسکون، و مراد از وراثت آن نیز حاکمیت جهانی و نهایی صالحان در دولت آخرالزمان به رهبری مهدی (ع) است. این دیدگاه از همان سده‌های نخستین در منابع شیعی ثبت شده است (قمی، **التفسیر**، ۲/ ۷۷) و با احادیث متواتر نبوی و روایات امامان شیعه (ع) پشتیبانی می‌شود (طبرسی، **مجمع البیان**، ۷/ ۱۰۵؛ حویزی، **نور الثقلین**، ۳/ ۴۶۴؛ بحرانی، **البرهان**، ۳/ ۸۴۷).

الگوی چهارم یک سنت اجتماعی را نمایندگی می‌کند که محصول دوره معاصر و رویارویی با چالش‌های مدرنیته است. پی‌روان این الگوی تفسیری آیه را نه یک وعده تاریخی صرف؛ بل که یک قانون اجتماعی و سنت جاری الهی می‌دانند. از این منظر، وراثت یادشده در آیه نتیجه قهری کسب صلاحیت تمدنی (شامل علم، قدرت، نظم و مدیریت در کنار ایمان) است. این الگو نقطه هم‌گرایی متفکرانی معاصر از هردو مذهب، مانند مراغی، سید قطب، محمدجواد مغنیه و محمدتقی مدرسی است (بنگرید به: مراغی، **التفسیر**، ۱۷/ ۷۷؛ سید قطب، **فی ظلال القرآن**، ۴/ ۲۳۹۹؛ مغنیه، **التفسیر الکاشف**، ۵/ ۳۰۲؛ مدرسی، **من هدی القرآن**، ۷/ ۳۸۶).

این‌گونه، ابهام در مصادیق کلیدواژه‌های آیه ۱۰۵ سوره انبیاء از همان سده‌های نخستین اسلامی زمینه‌ساز شکل‌گیری دست‌کم سه الگوی تفسیری اصلی شد که به موازات هم‌دیگر در میان مفسران رواج داشت. مسئله اصلی این مطالعه نه صرفاً ردیابی پیشینه این اقوال بل که تحلیل سیر تطور آن‌ها است؛ تطوری که به غالبیت و

نظام‌مندشدگی این الگوهای تفسیری و احتمالاً تحول کارکردی آن‌ها در دوره معاصر ختم می‌شود. بر این اساس، مطالعه حاضر در پی پاسخ به سه پرسش زیر است:

اولاً، سه الگوی تفسیری رقیب در تفسیر وراثت ارض چه تحولاتی را پشت سر گذاشتند و با چه سازوکاری و در چه بستری از اقوال هم‌عرض در دوره متقدم به گفتمان‌های غالب و متمایز در دوره میانی تبدیل شدند؟

ثانیاً، کارکرد این الگوهای تفسیری، به‌ویژه در دوره معاصر، چه‌گونه از یک وعده تاریخی به یک سنت اجتماعی و قانون الهی برای پیش‌رفت و کسب صلاحیت تمدنی تطور یافت؟

ثالثاً، مفهوم صلاح به‌عنوان شرط بنیادین وراثت، چه‌گونه از یک کیفیت اخلاقی-فردی در تفاسیر سلف به یک صلاحیت تمدنی چندبعدی (شامل علم، قدرت و مدیریت) در نگاه متفکران معاصر تحول یافت؟

در این مطالعه برای پاسخ به پرسش‌های فوق با روش تحلیل محتوای کیفی و با روی‌کردی تاریخی به بررسی تطبیقی آراء مفسران برجسته شیعه و سنی در تفسیر آیه ۱۰۵ سوره انبیاء خواهیم پرداخت. داده‌ها منحصراً از اقوال مفسران و روایات تفسیری استخراج خواهند شد. پس از شناسایی و دسته‌بندی مضامین مرتبط با واژگان کلیدی آیه، سیر تاریخی این آراء تفسیری از متقدمان تا متأخران ردیابی خواهد شد. در نهایت، چگونگی تحول معانی، گذار از یک پارادایم تفسیری به پارادایم دیگر، و عوامل مؤثر بر این تحولات را بر اساس قرائن موجود در متون تفسیری و با مقایسه آراء مختلف تحلیل خواهیم نمود تا تصویری منسجم از چگونگی فهم این آیه در طول تاریخ تفسیر اسلامی ارائه کنیم.

۱. واکاوی مفاهیم و بنیادهای تفسیری آیه

فهم عمیق آیه «وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزُّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ»، مستلزم واکاوی دقیق واژه‌های کلیدی آن است. تعیین مصداق الزبور و الذکر از سویی، تشخیص مراد از الارض و وراثت از سوی دیگر، و تحلیل مفهوم الصالحون، شالوده نظری بحثی را شکل می‌دهد که تحلیل‌های تاریخی بر آن استوار خواهد شد.

۱-۱) نقش زبور و ذکر در معناسازی

بخش آغازین آیه به منبع و زمان وعده الهی اشاره دارد. فهم این بخش از همان آغاز دو خط تفسیری متمایز را در میان تابعین پایه‌گذاری کرد. خط نخست، با محوریت چهره‌هایی چون سعید بن جبیر (مقتول در ۹۵ق) و

مجاهد بن جبر (درگذشته ۱۰۴ق)، با نگاهی عمومیت‌گرا، الزبور را به معنای مطلق کتاب و الذکر را ام‌الکتاب یا لوح محفوظ می‌دانست (طبری، جامع‌البیان، ۱۷/۸۰).

خط دوم، با محوریت عامر بن شراحیل شَعْبِی (درگذشته ۱۰۳ق)، نگاهی خصوص‌گرایانه داشت و الزبور را مشخصاً کتاب داوود (ع) و الذکر را هم تورات معرفی می‌کرد (طبری، جامع‌البیان، ۱۷/۸۰). این دوگانگی اولیه در سده‌های بعد نیز امتداد یافت. برای نمونه، زَجَّاج (درگذشته ۳۱۱ق) بر معنای عام کتاب برای الزبور تأکید داشت (زجاج، معانی القرآن، ۳/۴۰۷؛ نیز، برای پذیرندگان هر یک از دو دیدگاه اصلی و اختلافات فرعی‌تر میان هر یک، بنگرید به: طبری، جامع‌البیان، ۱۷/۸۰-۸۱).

تفاوت دو دیدگاه را نباید صرفاً اختلافی لغوی پنداشت. این اختلاف مستقیماً بر افق معنایی وعده یادشده در آیه تأثیر می‌گذارد. اگر منظور از زبور در آیه زبور داوود (ع) و منظور از ذکر نیز تورات باشد، مضمون آیه به نگارش امری مشخص در تاریخ انبیاء بنی اسرائیل اشاره خواهد داشت؛ اما اگر الزبور به معنای همه کتب آسمانی و الذکر همان ام‌الکتاب باشد وعده یادشده در آیه به یک اصل فراگیر و تکرارشونده در تمامی ادیان الهی پس از ثبت ازلی آن در لوح محفوظ اشاره خواهد داشت. این‌گونه، ظرفیت معنایی آیه از ادوار قدیم زمینه را برای تفاسیر گوناگون از ماهیت وراثت فراهم آورده است.

۲-۱) دوگانگی بنیادین: وراثت دنیوی یا اخروی

کلیدواژه محوری آیه کلمه الارض و فعل یرثها است. در تبیین مراد از ارض دو گفتمان اصلی از همان سده‌های نخستین هجری شکل گرفت: گفتمانی که منظور از وراثت ارض را وراثت اخروی می‌نمایاند، و گفتمانی که آن را بر وراثت دنیوی حمل می‌کرد. گفتمان وراثت اخروی در میان تابعینی هم‌چون مجاهد بن جبر (درگذشته ۱۰۴ق) و سعید بن جبیر (درگذشته ۹۵ق) رواج داشت. اینان مراد از الارض را بهشت (ارض الجنة) می‌دانستند (طبری، جامع‌البیان، ۱۷/۸۰). مستند اصلی این گروه آیاتی بود که وراثت را به صراحت به بهشت نسبت داده‌اند؛ مانند آیه ۷۴ سوره زمر:

وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقْنَا وَعَدَهُ وَأَوْرَثَنَا الْأَرْضَ نَبَوْا مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ...

بعدها مفسرانی هم‌چون فخر رازی (درگذشته ۶۰۶ق) با استدلال‌های کلامی جدید خود این دیدگاه را تقویت کردند؛ استدلال‌هایی مثل این‌که زمین دنیا میان صالح و طالح مشترک، اما بهشت هم‌چون پاداشی نهایی مختص صالحان است (فخر رازی، التفسیر الکبیر، ۲۲/۱۹۲).

دیدگاه دوم الارض را به زمین در همین دنیا تفسیر می‌کرد. پی‌روان این دیدگاه خود از آغاز خوانش‌های متفاوتی

از این رأی را باز نمودند: برخی مفسران متقدم هم چون فراء (درگذشته ۲۰۷ق)، آن را ناظر به یک مصداق تاریخی مشخص، یعنی وراثت بنی اسرائیل بر ارض مقدسه دانستند (فراء، معانی القرآن، ۲/۲۱۳) و برخی دیگر نیز آیه را بشارتی برای امت اسلامی انگاشتند که سرزمین‌های کافران را در فتوح به ارث خواهند بُرد (طبری، جامع البیان، ۸۰/۱۷).

خوانش سوم، که در تفسیر علی بن ابراهیم قمی (درگذشته حدود ۳۰۷ق) نظریه‌مند شد، الارض را به کلّ زمین تفسیر می‌کرد و مصداق اتمّ آن را دولت جهانی مهدی (ع) و اصحاب او می‌شناساند (قمی، التفسیر، ۲/۷۷). این سه خوانش دنیوی، در کنار خوانش اخروی، چهارچوب اصلی مباحث را شکل دادند. این‌گونه، متفکرانی معاصر هم چون طباطبایی (درگذشته ۱۴۰۲ق) با مطلق دانستن آیه تلاش کردند میان هر دو ساحت دنیوی و اخروی جمع کنند (بنگرید به: طباطبایی، المیزان، ۱۴/۳۲۹).

۱-۳) تطور مفهومی صلاح به مثابه شرط وراثت

شرط تحقق وعده الهی موصوف بودن وارثان به وصف صلاح است. این مفهوم کلیدی نیز متناسب با دغدغه‌های هر عصر تطور یافته است. در نگاه صوفیانه سهل تستری (درگذشته ۲۸۳ق)، صلاح امری کاملاً درونی و به معنای اصلاح سریره با الله و انقطاع از ما سوی الله است (تستری، التفسیر، ۱/۱۰۵). در تفاسیر عمومی‌تر سده‌های نخست، صالحون اغلب العاملون بطاعة الله (طبری، جامع البیان، ۱۷/۸۰) یا الموحّدون (فیروزآبادی، تنویر المقباس، ۱/۲۷۶) تفسیر شده که بیش‌تر ناظر به ابعاد اعتقادی و عبادی فردی است.

با این حال در دوره معاصر و در پیوند با انگاره حاکمیت دنیوی، مفهوم صلاح ابعاد اجتماعی و تمدنی پیدا کرد. این تحول پاسخی به چالش‌های جدید جهان اسلام بود. مفسری هم‌چون احمد مُصطفی مراغی (درگذشته ۱۳۷۱ق) صلاح امت را در چهار بُعد رهبری علمی، توان نظامی، توان اقتصادی و سازمان‌دهی کارآمد باز نمود (مراغی، التفسیر، ۱۷/۷۶-۷۷). سید قطب (درگذشته ۱۳۸۶ق) آن را حاصل جمع ایمان قلبی و کنشگری عملی برای آبادسازی زمین دانست (سید قطب، فی ظلال القرآن، ۴/۲۳۹۹-۲۴۰۰). محمدتقی مدرسی نیز صلاح را به سازگاری کنش انسانی، قوانین خلقت و ابزارهای پیش‌رفت برگرداند (مدرسی، من هدی القرآن، ۷/۳۹۰-۳۹۱). این تحول نشان می‌دهد صلاح در دوران معاصر از کیفیتی فردی به صلاحیتی تمدنی برای اداره موفق جهان تطور یافته است.

۲. سیر تطور تاریخی معنای وراثت

تحول فهم مفسران از وعده الهی وراثت ارض در گذر زمان و متأثر از عوامل مختلف را می‌توان در سه مرحله

کلیدی ردیابی کرد: پارادایم بنیادین متقدمان که چارچوب اصلی بحث را شکل داد؛ نظام‌مندی تفسیری در دوره میانی که به واگرایی دیدگاه‌های فریقین انجامید؛ و در نهایت، بازخوانی مفهومی در پارادایم معاصر که هم‌گرایی‌های جدیدی را پدید آورد.

۲-۱) پارادایم بنیادین متقدمان: دوگانگی جنت و ارض مقدسه

فهم آیه در دوره سلف عمیقاً در بافتار متنی عصر نزول ریشه داشت. مفسران عصر تابعین در پی یافتن مصادیق روشنی بودند که مستقیماً توسط دیگر آیه‌ها تأیید شود. این روی‌کرد به‌طور طبیعی افق معنایی آیه را به دو تبیین اصلی محدود می‌ساخت. تبیین نخست روی‌کردی الهیاتی - معنوی را پی می‌گرفت که الارض را به ارض الجنة تفسیر می‌کرد. این دیدگاه که توسط تابعینی چون مجاهد (درگذشته ۱۰۴ق) و سعید بن جبیر (درگذشته ۹۵ق) نمایندگی می‌شد، وعده الهی را به پاداش نهایی صالحان در بهشت پیوند می‌زد (طبری، جامع البیان، ۱۷/۸۰). تبیین دوم از منطقی تاریخی-مصادیقی بهره می‌برد و الارض را به یک جغرافیای مشخص دنیوی بازمی‌گرداند. برجسته‌ترین نمونه تاریخی در قرآن، داستان پیروزی بنی اسرائیل بود. مفسرانی هم‌چون فراء (درگذشته ۲۰۷ق) با الهام از این داستان آیه مورد بحث را بر وراثت ارض مقدسه حمل کردند (فراء، معانی القرآن، ۲/۲۱۳). این دو تفسیر از آیه که چارچوب اصلی فهم آیه در این دوره را شکل می‌داد وقتی به آثار مفسرانی هم‌چون طبری (درگذشته ۳۱۰ق) راه یافت نقطه آغازی برای تطورات بعدی گردید.

۲-۲) دوره میانی: واگرایی تفاسیر فریقین

با تدوین مکاتب کلامی دیدگاه‌های پراکنده اولیه نظام‌مند شدند. در این دوران شاهد واگرایی روشنی میان دو سنت تفسیری اهل سنت و امامیه هستیم. در سنت تفسیری اهل سنت، تفسیری عمومیت‌گرایانه غلبه یافت که با زمینه تاریخی فتوحات اسلامی پیوند خورده بود. از این نگاه، وراثت ارض فرایندی جاری بود که در پیروزی‌های امت اسلام تجلی می‌یافت.

این دیدگاه توسط مفسرانی چون ماتریدی (درگذشته ۳۳۳ق) و ثعلبی (درگذشته ۴۲۷ق) ترویج شد. این مفسران مفهوم عبادی الصالحون را بر کل امت محمد (ص) تطبیق دادند (ماتریدی، تأویلات اهل السنه، ۷/۳۸۲؛ ثعلبی، الکشف و البیان، ۱۶/۳۱۳). مستند روایی اصلی این دیدگاه، حدیث مشهور «زویت لی الارض...» بود که به مثابه یک پیش‌گویی در حال تحقق، این تفسیر را در طی سده‌های متمادی تقویت می‌کرد.

عَنْ رَسُولِ اللَّهِ (ص) أَنَّهُ قَالَ: زُيِّتَ لِي الْأَرْضُ حَتَّى رَأَيْتُ مَشَارِقَهَا وَمَغَارِبَهَا، وَأُعْطِيتُ الْكَنْزَيْنِ الْأَصْفَرَ - أَوْ الْأَحْمَرَ - وَالْأَبْيَضَ - يَعْنِي: الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ، وَقِيلَ لِي: إِنَّ مُلْكَكَ إِلَيَّ

حَيْثُ رُؤِيَ لَكَ، وَإِنِّي سَأَلْتُ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ ثَلَاثًا: أَنْ لَا يُسَلِّطَ عَلَيَّ أُمَّتِي جُوعًا فَيَهْلِكَهُمْ بِهَ عَامَّةً، وَأَنْ لَا يَلْبَسَهُمْ شَيْعًا وَيَذِيقَ بَعْضَهُمْ بَأْسَ بَعْضٍ. وَإِنَّهُ قِيلَ لِي: إِذَا قَضَيْتُ قَضَاءً فَلَا مَرَدَّ لَهُ، وَإِنِّي لَنْ أُسَلِّطَ عَلَيَّ أُمَّتِكَ جُوعًا فَيَهْلِكَهُمْ فِيهِ، وَلَنْ أَجْمَعَ عَلَيْهِمْ مَنْ بَيْنَ أَقْطَارِهَا، حَتَّى يُفْنِيَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا، وَيَقْتُلَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا. وَإِذَا وُضِعَ السَّيْفُ فِي أُمَّتِي، فَلَنْ يُرْفَعَ عَنْهُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ....

ترجمه: از رسول خدا (ص) روایت شده است که فرمود زمین به من نشان داده شد تا این که شرق و غرب آن را دیدم و دو گنج زرد یا سرخ— و سفید (یعنی طلا و نقره) به من داده شد و به من گفته شد: پادشاهی تو همان جایی است که به تو نشان داده شده است. من هم از خداوند متعال سه چیز خواستم: این که قحطی بر امت من نازل نکند، آن‌ها را به طور کلی نابود نکند، و آن‌ها را فرقه‌فرقه نکند و برخی از آن‌ها طعم خشونت برخی دیگر را نچشند. به من [از طرف خدا] گفته شد: وقتی حکمی صادر کنم راه برگشتی نیست. من هرگز قحطی را بر امت تو تحمیل نخواهم کرد که آن‌ها را نابود کند و هرگز از تمام مناطق آن علیه آنها متحد نخواهم شد تا اینکه یکدیگر را نابود کنند و یکدیگر را بکشند. هنگامی نیز که شمشیر در میان امت من قرار گیرد، تا روز قیامت از آن‌ها برداشته نخواهد شد... (ابن ماجه، السنن، ۹۸/۵).

در برابر، سنت تفسیری امامیه بر یک پارادایم منسجم و آخرالزمانی متمرکز شد که ریشه در مرجعیت روایات اهل بیت (ع) داشت. این روی کرد که توسط علی بن ابراهیم قمی (درگذشته ۳۰۷ق) در تفسیرش نظام‌مند شد، عبادی الصالحون را به‌طور خاص بر القائم (ع) و أصحابه تطبیق داد (قمی، التفسیر، ۷۷/۲). این تفسیر بعدها توسط شخصیت‌هایی شیعی هم‌چون طبرسی (درگذشته ۵۴۸ق) با استناد به احادیث متواتر نبوی و روایات ائمه اطهار (ع) تثبیت گردید (طبرسی، مجمع البیان، ۱۰۵/۷). این دیدگاه آیه را در پیوندی تنگاتنگ با آیه «وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضِعُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ» (قصص/۵) قرار می‌دهد و نشان می‌دهد که وراثت پادشاهی صالحانی است که در عین حال مستضعف نیز بوده‌اند.

۲-۳) دوره معاصر: وراثت به‌مثابه سنت اجتماعی

پارادایم معاصر در بستر رویارویی جهان اسلام با مدرنیته غربی شکل گرفت و به بازخوانی آیه به‌مثابه یک سنت اجتماعی و قانون الهی انجامید. از این منظر وراثت ارض نتیجه قانونمند کسب صلاحیت تمدنی است. این دیدگاه در میان متفکران برجسته هر دو مذهب شیعه و سنی ظهور یافت. چنان‌که گفتیم، از میان عالمان اهل سنت

احمد مصطفی مراغی (درگذشته ۱۳۷۱ق) و سید قطب (درگذشته ۱۳۸۶ق) نقش مهمی در شکل‌گیری این نظریه داشتند.

همین هم‌گرایی در تفاسیر شیعی معاصر نیز دیده می‌شود. محمدجواد مغنیه (درگذشته ۱۴۰۰ق) تحقق یک‌چنین حاکمیتی در آخرزمان را مشروط به قدرت گرفتن **طیبون** و **أخیار** و تحقق عدالت از این طریق دانست (مغنیه، **التفسیر الکاشف**، ۳۰۲/۵). متفکران دیگری هم‌چون جعفر سبحانی، ضمن تأکید بر تحقق کامل وعده در دولت مهدوی، آن را نیز در چارچوب همین **سنت اجتماعی** و **اوج کاربست صلاحیت‌های حقیقی** تحلیل کردند (سبحانی، **منیة الطالبین**، ۱۸۴/۱۸). این بازخوانی، پارادایم‌های کلاسیک را از یک انتظار صرف به یک الگوی قابل‌پی‌گیری برای پیش‌رفت بدل کردند.

۳. تحلیل تطبیقی سازوکارهای تطوّر

بررسی تاریخی تفاسیر نشان‌دهنده تطوّر و تمایز در الگوهای تفسیری فریقین است. این تحول نه امری تصادفی بل که مبتنی بر سازوکارهای مشخصی است. عمق این الگوها را می‌توان از پاسخ‌هایی دریافت که می‌توان بر اساس هریک به چالش‌های تفسیری مختلف داد.

۳-۱) گذار به دوره میانی: محوریت روایات

یکی از پرسش‌های کلیدی چگونگی گذار از الگوهای متقدم (که بر تحلیل لغوی یا مصادیق تاریخی قرآنی تکیه داشتند) به الگوهای منسجم دوره میانی است. این گذار نتیجه تغییر در ادله غالب مورد استناد مفسران بود. در حالی که مفسرانی هم‌چون فراء (درگذشته ۲۰۷ق) بر حمل آیه بر مصادیق تاریخی هم‌چون وراثت بنی اسرائیل تأکید می‌کردند (فراء، **معانی القرآن**، ۲/۲۱۳)، در دوره میانی ادله روایی به محور اصلی تفسیر این آیه بدل شد و هر مکتب فکری را به سمت یک الگوی نظام‌مند سوق داد.

در سنت تفسیری عامه مسلمانان، حدیث مشهور «رُویت لی الارض» به یک مستند کلیدی برای تعمیم وراثت به کل امت محمد (ص) بدل شد. این حدیث توسط مفسرانی هم‌چون ماتریدی (درگذشته ۳۳۳ق) و ثعلبی (درگذشته ۴۲۷ق) به‌عنوان شاهی بر تحقق وعده الهی در فتوحات اسلامی مورد استناد قرار گرفت (ماتریدی، **تأویلات أهل السنه**، ۳۸۲/۷؛ ثعلبی، **الکشف و البیان**، ۳۱۳/۶).

در مقابل، در سنت امامیه مجموعه گسترده‌ای از روایات امامان شیعه (ع) آیه را به‌صورت قطعی به دولت جهانی مهدی (ع) پیوند زدند؛ چنان‌که در تفسیر طبرسی (درگذشته ۵۴۸ق) و هم‌چنین در تفاسیر متأخرانی هم‌چون حویزی (درگذشته ۱۱۰۷ق) به‌وضوح دیده می‌شود (طبرسی، **مجمع البیان**، ۱۰۵/۷؛ حویزی، **نور**

الثقلین، ۳/۴۶۴).

۲-۳) ثبات و تطور در تفسیر امامیه

در نگاه اول ممکن است به نظر برسد که الگوی تفسیری شیعه ثابت مانده است. بی‌تردید هسته اصلی این الگو، یعنی تفسیر آیه به دولت مهدوی، به دلیل مرجعیت قطعی روایات از سده‌های نخستین با اتکاء به منابعی هم‌چون تفسیر قمی تا دوره‌های بعد با آثاری چون **مجمع البیان** طبرسی از ثبات بالایی برخوردار بوده است. با این حال **تطور** لزوماً به معنای **تغییر در محتوای اصلی** نیست؛ بل که می‌تواند درتعمیق و بازخوانی کارکردی یک مفهوم نیز رخ دهد.

چنان‌که پیش‌تر اشاره شد، متفکران معاصر شیعه، ضمن حفظ این هسته اعتقادی، آن را در چارچوب سنت‌های اجتماعی بازخوانی کرده‌اند. ایشان نشان داده‌اند که تحقق دولت مهدوی خود مبتنی بر قوانین الهی و نیازمند کسب صلاحیت تمدنی است. این نگاه که در آثار مفسرانی هم‌چون ناصر مکارم شیرازی دیده می‌شود، الگوی مهدوی را از یک انتظار صرف، به یک فلسفه تاریخ و الگویی برای حرکت و کسب آمادگی تبدیل می‌کند و نشان‌دهنده تطوری است که نه در چیستی وعده، که در چگونگی تحقق و کارکرد امروزی آن رخ داده است (بنگرید به: مکارم شیرازی، **الامثل**، ۱۰/۲۵۴).

۳-۳) چالش دنیوی - اخروی و آیه ۵ سوره قصص

یکی از چالش‌های اصلی در تفسیر آیه نسبت میان وراثت دنیوی و اخروی بوده است. برخی مفسران متقدم مانند نحاس (درگذشته ۳۳۸ق)، با این استدلال که زمین دنیا میان صالح و طالح مشترک است، وراثت خاص صالحان را منحصر در **ارض الجنه** دانسته‌اند (نحاس، **اعراب القرآن**، ۳/۵۹). این دیدگاه، با یک چالش قرآنی جدی از سوی آیه ۵ سوره قصص مواجه است: «وَوَرِّدُ أَنْ تَمَنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجَعَلَهُمْ أَيْمَةً وَنَجَعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ».

این آیه به صراحت از اراده الهی بر وراثت مستضعفان در همین ارض (زمین دنیا) سخن می‌گوید و این‌گونه، استدلال کسانی را به چالش می‌کشد که وراثت صالحان را صرفاً به آخرت محدود می‌کنند. مفسران متأخر، با توجه به هر دو دسته از آیات، به راه‌حل‌های ترکیبی رسیده‌اند. برای نمونه، طباطبایی (درگذشته ۱۴۰۲ق) با مطلق دانستن آیه آن را شامل هر دو جزای دنیوی (حاکمیت در زمین) و اخروی (مقامات بهشت) می‌داند (طباطبایی، **المیزان**، ۱۴/۳۲۹). این‌گونه، وی تعارض ظاهری را برطرف می‌کند و وراثت را پدیده‌ای ذو وجهی می‌شناساند که در هر دو ساحت برای صالحان محقق می‌شود.

نتیجه

تحلیل سیر تاریخی فهم آیه ۱۰۵ سوره انبیاء نشان داد که اگرچه تفاسیر اصلی (اخروی، سرزمینی، جهانی) از سده‌های نخستین هجری در عرض هم رواج داشته‌اند تطور اصلی نه در پیدایی این اقوال که در غالبیت یافتن، نظام‌مند شدن و تغییر کارکرد هر یک از این الگوهای تفسیری در بسترهای تاریخی متفاوت بوده است. این‌گونه، در دوره متقدم الگوی اخروی و الگوی تاریخی محدود به علت غلبه رویکرد نقلی بر ذهنیت مفسران و تمرکز ایشان بر مصادیق روشن قرآنی—گفتمان غالب را تشکیل می‌دادند. در دوره میانی شاهد واگرایی و نظام‌مندشدن دو الگوی متمایز هستیم: در سنت تفسیری اهل سنت الگوی **وراثت امت** به الگوی مسلط برای تبیین فتوحات بدل می‌شود و در سنت تفسیری شیعیان هم الگوی **دولت مهدوی** که پیش‌تر یک قول در کنار اقوال دیگر بود، به پارادایم اصلی و هویت‌بخش بدل می‌گردد.

نقطه عطف نهایی تفسیر این آیه تطور در **کارکرد** این الگوها در دوره معاصر است؛ یعنی آن‌گاه که مفسران فریقین در یک هم‌گرایی قابل توجه آیه را به مثابه یک **سنت اجتماعی** و قانون الهی برای پیش‌رفت بازخوانی می‌کنند. در این خوانش جدید وراثت از یک پاداش انفعالی به نتیجه فعالانه کسب **صلاحیت تمدنی** تبدیل می‌شود. حتی الگوی مهدوی نیز ضمن حفظ هسته اعتقادی خود از یک انتظار صرف به یک فلسفه تاریخ و الگویی برای حرکت و کسب آمادگی تکامل پیدا می‌کند.

بنابراین می‌توان گفت سیر تحول درک‌ها از این آیه بازگوکننده داستان تطور اندیشه اسلامی است؛ تحولی گفتمانی از محویت پرسش‌ها درباره پاداش اخروی به محوریّت قوانین تاریخ، و درنهایت، محوریّت الگوی پیش‌رفت در رویارویی با چالش‌های هر عصر.

منابع

- ۱- قرآن کریم.
- ۲- ابن‌کثیر، اسماعیل بن عمر، **تفسیر القرآن العظیم**، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۹ق.
- ۳- ابن‌ماجه، محمد بن یزید، **السنن**، به کوشش شعیب ارنؤوط و دیگران، بیروت، دار الرسالة العالمیه، ۱۴۳۰ق/۲۰۰۹م.
- ۴- بحرانی، هاشم بن سلیمان، **البرهان فی تفسیر القرآن**، قم، موسسه البعثه، ۱۴۱۵ق.
- ۵- تستری، سهل بن عبدالله، **التفسیر**، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۳ق.
- ۶- ثعلبی، احمد بن محمد، **الکشف و البیان**، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۲ق.

- ۷- حویزی، عبدعلی بن جمعه، *نور الثقلین*، قم، اسماعیلیان، ۱۴۱۵ق.
- ۸- زجاج، ابراهیم بن سری، *معانی القرآن و اعرابه*، بیروت، عالم الکتب، ۱۴۰۸ق.
- ۹- سبحانی تبریزی، جعفر، *منیة الطالبین*، قم، مؤسسه امام صادق (ع)، ۱۳۹۵ش.
- ۱۰- سید قطب، *فی ظلال القرآن*، بیروت، دارالشروق، ۱۴۲۵ق.
- ۱۱- طباطبایی، محمدحسین، *المیزان فی تفسیر القرآن*، بیروت، اعلمی، ۱۳۹۰ق.
- ۱۲- طبرسی، فضل بن حسن، *مجمع البیان*، تهران، ناصر خسرو، ۱۳۷۲ش.
- ۱۳- فخر رازی، محمد بن عمر، *التفسیر الکبیر*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.
- ۱۴- فراء، یحیی بن زیاد، *معانی القرآن*، قاهره، هیئة المصرية العامة للكتاب، ۱۹۸۰م.
- ۱۵- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، *تنویر المقیاس*، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۸ق.
- ۱۶- قمی، علی بن ابراهیم، *التفسیر*، قم، دارالکتب، ۱۳۶۳ش.
- ۱۷- ماتریدی، محمد بن محمد، *تأویلات أهل السنة*، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۶ق.
- ۱۸- ماوردی، علی بن محمد، *النکت و العیون*، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۷ق.
- ۱۹- مدرسی، محمدتقی، *من هدی القرآن*، تهران، دار محبی الحسین، ۱۴۱۹ق.
- ۲۰- مراغی، احمد مصطفی، *التفسیر*، بیروت، دارالفکر، ۱۴۲۳ق.
- ۲۱- نحاس، احمد بن محمد، *اعراب القرآن*، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۱ق.